

ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ – ЄВРОПЕЙСЬКА ДВОМОВНІСТЬ

Богдан Ажнюк

УДК 81'246.2(4)

У статті розглядаються відмінності між двомовністю радянського зразка, що сформувалася в Україні внаслідок асиміляторської мовної політики Кремля, з одного боку, і двомовністю європейського зразка, — з другого. Запропоновано перелік джерел, на підставі яких можна сформулювати європейські принципи мовної політики, і обговорюються найважливіші риси такої політики, а також можливості її застосування в сучасній Україні.

Ключові слова: державна мова, офіційна мова, двомовність, європейська мовна хартія.

В статье рассматриваются различия между двуязычием советского образца, сформировавшегося в Украине вследствие ассимиляторской языковой политики Кремля, с одной стороны, и двуязычием европейского образца, — с другой. Предлагается перечень источников, на основании которых можно сформулировать европейские принципы языковой политики, и обсуждаются важнейшие черты такой языковой политики, а также возможности её применения в условиях современной Украины.

Ключевые слова: государственный язык, официальный язык, двуязычие, европейская языковая хартия.

The paper focuses on the differences between the post-Soviet type of bilingualism in Ukraine which is the outcome of Kremlin's assimilation policies, on the one hand, and bilingualism of European extraction, on the other. The paper outlines the sources from which the European principles of language policy can be deduced, discusses the most essential features of such policy and its applicability in contemporary Ukraine.

Keywords: state language, official language, bilingualism, European Charter for Regional or Minority Languages.

Покликання на Європу як на зразок для наслідування активно використовують у полеміці з питань мовної політики в Україні вже понад десятиліття. З часу ратифікації 2003 року європейської мовної хартії дискусія щодо того, які положення законодавства відповідають європейським принципам, а які з них їм суперечать, не стихає. Вадим Колесніченко та Сергій Ківалов заявляють, що розроблений ними закон «Про засади державної мовної політики» цілковито відповідає принципам європейської мовної хартії, натомість їх опоненти стверджують, що він суперечить цим принципам. Дехто з опонентів цього закону каже, що європейська мовна хартія для України взагалі непридатна, бо Україна живе в іншому історичному часі. Підґрунтям такого твердження є те, що мовна ситуація в нашій країні має пост-колоніальний характер і що Україна в цьому сенсі ще не Європа, а отже, європейські рецепти здатні не покращити, а погіршити ситуацію.

Попри часті покликання на європейські засади мовної політики, ніхто з учасників по-

леміки з мовних питань досі не сформулював цих засад, перелічивши їх по пунктах. Поставимо собі завдання виявити джерельну базу цих принципів і сформулювати найважливіші з них. Основними джерелами, на підставі яких можна узагальнено представити коло принципів міркувань щодо мовної політики й мовного планування, спільних для переважної більшості європейських країн, є:

1) конституції та національні законодавства європейських держав;

2) міжнародні акти, що є правовими інструментами Ради Європи, насамперед «Європейська хартія регіональних або міноритарних мов» та Рамкова конвенція з прав національних меншин;

3) документи рекомендаційного характеру, що не мають юридично зобов'язуючої сили, але віддзеркалюють погляди експертного середовища, справляють вплив на громадську думку. Такими є, зокрема, «Загальна декларація мовних прав», прийнята 1996 року на заключному засіданні «Всесвітнього кон-

гресу з мовних прав» у Барселоні і схвалена ЮНЕСКО, «Ословські рекомендації ОБСЄ щодо мовних прав національних меншин» (1998), інші подібні документи;

4) рішення Комітету експертів Ради Європи щодо національних звітів про виконання європейської мовної хартії, експертні висновки про мовне законодавство конкретних держав, які надаються різними європейськими структурами, зокрема ОБСЄ, Венеціанською комісією і т. ін.;

5) наукові публікації з питань соціолінгвістики і проблем мовного планування.

Національні законодавства в наведеній градації джерел ми ставимо вище від міжнародних актів, насамперед європейської мовної хартії, тому що: 1) хартію ратифікували не всі країни Європи, її дія не охоплює Франції, Португалії, Греції, Бельгії, Ірландії, Туреччини, Росії, країн Балтії та деяких інших країн; 2) хартія регулює не всю мовну політику, а тільки ту її частину, яка стосується мовних меншин [1]. Аналіз зазначених вище джерел дає підстави вважати, що європейську мовну політику визначають такі принципи:

1. Визнання консолідуючої ролі державної мови. Цей принцип поділяють усі європейські країни, визнаючи тим самим, що мова — не тільки засіб передавання інформації від особи до особи, але й могутній засіб об'єднання людей у спільному національному домі. Закон Франції «Про вживання французької мови» (від 04.08.1999 р.) проголошує, що французька мова є основним елементом французької ідентичності і культурного надбання Франції [4]. В Ословських рекомендаціях щодо мовних прав національних меншин зазначено: «...мова виступає невід'ємним інструментом соціальної організації, який часто становить предмет державного інтересу». Держава зобов'язана забезпечити громадянам доступ до важливої інформації (надзвичайна ситуація, небезпека, захист прав споживача і т. ін.). У цьому розумінні на державу покладається забезпечення знання державної мови й особами, що належать до національних

меншин. Кореляція «право — обов'язок» — невід'ємний елемент цивілізованої мовної політики, що зобов'язує всіх громадян до знання державної мови. Відповідно до Конституції Іспанії офіційною мовою держави є кастильська, і «всі іспанці зобов'язані її знати і мають право нею користуватися» (Конституція Іспанії, ст. 3) [курсив наш. — Б. А.]. У Конституції України зазначено, що «кожному гарантується право знати свої права і обов'язки. <...> Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними» (ст. 57). Для того, щоб гарантувати своїм громадянам доступ до законодавчих норм без перекручень і неточностей, від яких не застрахований навіть дуже якісний переклад, держава має забезпечити їм здатність ознайомлюватися з текстами законів в оригіналі. У цьому сенсі інструментальна функція мовного коду, доступного всім громадянам країни, є не менш важливим об'єднувачим фактором, ніж його етносимволічна функція.

Державний статус мови не завжди тотожний офіційному. Відомий російський мовознавець і громадський діяч В. Нерознак наголошує [3], що державна мова виконує дуже важливу функцію, властиву не кожній офіційній мові — інтеграційну функцію в політичній, соціальній і культурній сферах. У цьому розумінні вона «виступає в ролі символу даної держави» [3]. Термін *державна мова* сприймається в контексті багатьох лінгвокультур як статусно вищий, ніж *офіційна мова*, оскільки він є складником концептів «державотворення» і «державотворча нація» та відбиває роль мови у творенні національної ідентичності й національної свідомості. Такий погляд на мову знаходить своє вираження не лише у висловлюваннях діячів культури, у наукових публікаціях [див., напр., 6] і виступах політиків, а й в офіційних актах багатьох держав.

Думка про те, що громадяни не є вільними від обов'язку володіти державною мовою, виразно звучить у рішенні Венеціанської ко-

місії щодо Словаччини: «Підтримка державної мови гарантує розвиток ідентичності державної спільноти. <...> Можливість громадян користуватися офіційною мовою може застосовуватися як засіб запобігання їх дискримінації в забезпеченні їх основоположних прав...». Зі свого боку європейська мовна хартія наголошує, що «підтримка регіональних або міноритарних мов не повинна здійснюватися на шкоду державним мовам і необхідності вивчати їх» (преамбула).

Наголос на важливості володіння державною мовою всіма без винятку громадянами держави зроблено в листі Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин Кнута Волленбека до Голови Верховної Ради України Володимира Литвина від 20 грудня 2010 року щодо оцінки відомого законопроекту «Про мови» О. Єфремова, П. Симоненка та С. Гриневецького: «У осіб, що належать до національних меншин, немає права вважати, що їм ніколи не доведеться застосовувати державну мову», і далі: «...знання державної мови є вигідним для осіб, що належать до національних меншин. Володіння державною мовою підвищує можливості ефективної участі у житті суспільства на всіх рівнях...».

2. Піклування про мовне розмаїття як важливу європейську цінність. Піклування про мовне розмаїття означає відповідальність кожної держави за ті мови, які волею історії сформувалися або опинилися на її території. Тут ідеться не тільки про міноритарні, а й про титульні мови. Ірландія відповідальна перед цивілізованим світом насамперед за ірландську мову, Білорусь — за білоруську, Україна — за українську. Важливо наголосити, що ступені відповідальності не однакові. Основну відповідальність перед світом за білоруську мову покладено на її історичну батьківщину — Білорусь, а не на країни, де вона перебуває під захистом хартії як одна з міноритарних мов (зокрема, Україну та Польщу). Мови, які не представлені державними формуваннями (наприклад, кримськотатарська, караїмська, гагаузька, урумська) є особливо

важливими для збереження мовного розмаїття Європи і світу, а отже, потребують особливих заходів підтримки.

Варто наголосити, що згідно з європейською мовною хартією існує різниця між укоріненими мовами (мовами традиційного використання), з одного боку, і мовами мігрантів, для яких не передбачено спеціальних заходів підтримки, — з другого. Країни Балтії відмовляються включати до розряду мов, захищених хартією, російську мову на тій підставі, що вона є мовою мігрантів. Саме захист «історичних регіональних або міноритарних мов Європи, декотрим з яких із плином часу загрожує зникнення», як частини «культурного багатства і традицій Європи», є основним завданням хартії, про що свідчать цитовані тут висловлення з її преамбули.

3. Двомовність із достатнім володінням державною мовою. Підтримання балансу між потребами національних мовних меншин і об'єднавчою роллю державної мови — ключовий принцип європейського підходу до мовної політики з позицій лінгвістичної екології [2]. Шлях до нього лежить через двомовність з достатнім володінням державною мовою. Якщо мовне законодавство і мовна практика не забезпечують такої двомовності, це може сприяти ослабленню державної мови як засобу суспільної консолідації, призводити до сегрегації за мовною ознакою, створення мовних резервацій, розвитку інших негативних явищ, що стають підґрунтям міжмовних і міжетнічних загострень та конфліктів. Саме із цих позицій зазнали критики українських та європейських експертів законопроект П. Симоненка, О. Єфремова, С. Гриневецького, закон С. Ківалова й В. Колесніченка, а також нормативно-правові акти деяких інших країн.

4. Право вибору мови, забезпечене відповідним державним механізмом. Право вибору мови в публічному вжитку стає реальністю завдяки обов'язку державних службовців володіти відповідною мовою або мовами. Підтримка мовного розмаїття в жодному ви-

падку не означає використання європейської мовної хартії як знаряддя витіснення державної мови та підміни її регіональною так, як це намагалися зробити в Україні. Регіональна мова не повинна протиставлятися державній або ставитися в конкурентні стосунки з державною мовою. Для більшості громадян двомовність — це право, а не обов'язок. Обов'язок бути двомовними стосується насамперед посадовців. Прикладом того, яким може бути державний механізм забезпечення свободи вибору мови в ситуації двомовності, є Каталонія. Відповідно до місцевого законодавства, «магістрати, судді й прокурори, що займають посади в Каталонії, мають підтвердити належний рівень володіння каталанською мовою, який повинен бути достатнім для того, щоб громадяни могли реалізувати своє право вибору мови в порядку і в межах, установлених законом» (ст. 102, п. 1). Отже, створюється механізм, при якому деклароване право користуватися в публічних установах каталанською (державною в Іспанії) і каталанською мовами може бути масово реалізоване.

Конституція Норвегії (ст. 92) передбачає, що «тільки норвезькі громадяни, чоловіки й жінки, що говорять мовою країни, призначаються на офіційні державні посади». Володіння державною мовою, а у відповідній місцевості також регіональною мовою має бути кваліфікаційною ознакою для посадовців. Тоді при проведенні конкурсу на вакантну посаду кандидатура претендента, який не володіє потрібними мовами (державною і, якщо потрібно, регіональною) не може навіть виноситися на розгляд. У протилежному випадку громадяни не зможуть реалізувати своє право вибору мови.

Які особливості мовної ситуації в Україні, якщо порівнювати її з Європою? Мовну ситуацію в Україні не можна вважати наслідком її природного розвитку, вона є результатом насильницьких деформацій. Важко назвати іншу європейську країну, крім пострадянських держав, де були б настільки масштабні деформації, що торкнулися такої кількості людей і

завдали такої шкоди екології мовного середовища. Основні параметри деформацій мовної ситуації в Україні такі:

1. Демографічні зміщення (місто частіше російськомовне, село — українськомовне; різкий спад використання рідної мови (крім російської) у поколіннях від дідів і батьків до дітей і онуків.

2. Ареальні зміщення в системі географічних координат: захід і центр — здебільшого українськомовні, схід і південь — здебільшого російськомовні.

3. Соціальні зміщення: російськомовність у сфері бізнесу та масової культури вища, ніж у середньому по країні.

4. Асиметричний характер білінгвізму. Асиметрія стосується насамперед (1) мовної компетенції російськомовних, які частіше є одномовними тобто не володіють українською, ніж українськомовних, які здебільшого володіють українською та російською мовами, і (2) мовної поведінки російськомовних, які рідше переходять на мову співрозмовника, ніж їх українськомовні співвітчизники.

Такі масштабні й багатовимірні деформації не характерні для країн Європи, для яких писалася хартія. У цьому сенсі ми ще не Європа. Оцінюючи імплементацію хартії в Україні, європейські експерти нерідко виходять із хибних презумпцій і пов'язаного із цим хибного розуміння деяких термінів. Спираючись на європейську практику, вони переконані, що державна мова є домінантною за означенням, а захисту потребують інші мови. Таке хибне сприйняття намагаються накинути європейським експертам активісти правозахисного руху «Русскоязычная Украина» та їхні сателіти (наприклад, «Спільна мета») шляхом подання в Комітет експертів Ради Європи своїх альтернативних звітів про виконання Україною положень хартії. Коли в східних областях, починаючи з 2003 року, закривалися українські класи і школи, то часто покликалися на хартію [5].

Спекулятивне використання хартії та проголошення влітку 2006 року (з покликанням

на цю хартію) в ряді міст півдня і сходу України російської мови регіональною значною мірою дискредитували цей міжнародний акт в очах представників національно-демократичного табору. Нерідко висловлюють думку про те, що хартія не придатна для України і що від неї треба відмовитися. Зокрема, нагадують, що ряд європейських країн її не ратифікував як таку, що не відповідає їхнім національним інтересам.

Як діяти сьогодні на етапі перегляду мовного законодавства в Україні? Хартія справді писалася для Європи, а не для України. Коли Україна проголосила незалежність, текст хартії вже був готовий до підписання. Хартією справді маніпулювали на шкоду українській мові й намагаються маніпулювати далі. Але відмовлятися від неї недоцільно. З технічного погляду це викличе скандал, що завдасть шкоди євроінтеграційним прагненням України. З принципового погляду хартія не містить нічого шкідливого для України, якщо нею користуватися за призначенням. На це недвозначно вказує ст. 5: «Ніщо в цій Хартії не може тлумачитись ...всупереч ...принципу суверенітету й територіальної цілісності держав». Хартія утворює ті засади, які здатні сприяти безшоковій соціальній терапії в мовному питанні, а саме:

— визнання об'єднавчої ролі державної мови;
— піклування про мовне розмаїття, відповідальність за збереження мов як частини світової культурної спадщини;

— двомовність з достатнім володінням державною мовою;

— свобода вибору мови, яка забезпечена відповідним державним механізмом, а не порожніми обіцянками.

Хартія широко використовує принцип підтримчої дії або так званої позитивної дискримінації в мовній політиці. Про це свідчить, зокрема, ст. 7, ч. 2: «Запровадження спеціальних заходів на користь регіональних мов або мов меншин, що мають на меті досягнення рівності між тими, хто використовує ці мови, і рештою населення, ...не розглядається як акт дискримінації стосовно осіб, які використовують поширеніші мови». Важливо пам'ятати, що положення ст. 3 п. 1 передбачає, що заходи підтримки, передбачені хартією, можуть поширюватися також на державну мову, «яка менш широко використовується на всій або частині її [держави. — Б. А.] території». Тобто хартія є досить багатофункціональним інструментом і в руках чесних та конструктивних політиків, вона може служити налагодженню безконфліктних міжмовних стосунків на тривалій основі.

1. Бестерс-Дільгер Ю. Сильні та слабкі сторони Європейської хартії регіональних або міноритарних мов: західноєвропейський досвід // Мовознавство. – 2010. – № 1. – С. 94–99.

2. Екологія мови і мовна політика в сучасному світі / ред. Б. М. Ажнюк. – К., 2012. – 376 с.

3. Нерознак В. П. Языковая реформа (1990–1995) // Вестник Российской академии наук. – М., 1996. – Т. 66. – № 1.

4. Чередниченко О. І. Захист офіційної мови в національній державі // Мовознавство. – 2013. – № 5. – С. 32–34.

5. Besters-Dilger J. The Ukrainian Language in Education and Mass Media // Harvard Ukrainian Studies. Ukrainian Philology and Linguistics in the Twenty-First Century. – 2007. – Vol. 29. – N 1–4.

6. Bratt Paulston Ch. Language policies and language rights // Sociolinguistics. The essential readings. Christina Bratt Paulston and G. Richard Tucker, Eds. – Malden, MA : Blackwell Publishing, 2003. – P. 472–482.